

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КОНЦЕПТИ
В ДИНАМИКАТА НА СЕМЕЙНАТА СИСТЕМА

Даниела Тасевска

PSYCHOLOGICAL CONCEPTS
IN THE DYNAMICS OF THE FAMILY SYSTEM

Daniela Tasevska

Abstract: The advantage of the psychological level of analysis is that it covers the dynamics of family coexistence in “depth”. Therefore, the hypothesis that psychological knowledge is the universal scientific tool through which the objective social idea of the essence, characteristics, functioning, and effectiveness of popular and unpopular, but actually existing family forms of partnership is significantly enriched is permissible. The presentation of the main concepts that psychologically designate the family system aims to go beyond their theoretical and descriptive understanding. It is dictated by the author’s intention to highlight a new scientific perspective (point of view) for the psychological analysis of intra-family relations, with a view to identifying constructive strategies for providing psychological support to families in crisis.

Keywords: family, concepts of the family system, dynamics of the family system.

Въведение

В съвременността са известни множество интеракционистки, емпирични, структурнофункционални, личностно-психологически, институционални, и др. подходи към семейството. Общото между търсенията на специалистите е обективното научно изучаване на влиянието на взаимоотношенията между членовете на семейството върху:

- статуса им;
- характера на общуване;
- интернализациите на социалните феномени.

Една съвременна формулировка на институционалното човешко социално партниране в малките частни пространства налага съдържателното разграничаване на понятията ‘брак’ и ‘семейство’. Доскоро, причинно-следствената връзка между тях се разглеждаше като неотменна и като детерминираща съществуването на семейството. Известно е, че в не кратката история на човечеството социалният феномен ‘семейство’ неизменно се обяснява като следствие на брачните договорености. Натрапчиво обаче, в последните близо 80 г., се екстраполира друга – противо-

положна тенденция на семейно обвързване, която не поставя в основата на семейството брака, а още по-малко – интимното партньорство между мъжа и жената, а отношенията *‘родители-деца’*.

Предимство на психологическото ниво на анализ е, че обхваща динамиката в семейното съжителство в *‘дълбочина’*. Оттук, е *допустима хипотезата, че психологическото познание е универсалният научен инструмент, чрез който значително се обогатява обективното социално възприятие за същността, особеностите, функционирането и ефикасността на популярните и непопулярните, но реално съществуващи семейни форми на партниране.*

Концептуални измерения на семейството като система

Представянето на базовите концепти, които психологически обозначават семейната система, има за цел да отиде отвъд, да надхвърли тяхното теоретично и описателно разбиране. То е продиктувано от намерението на автора да открие нова научна перспектива (гледна точка) за психологически анализ на вътре-семейните отношения, с оглед идентифициране на конструктивни стратегии за оказване на психологическа подкрепа на семейства в криза. Прагматичното основание на този акт се обяснява с мотива: да се разкрият психологическите механизми на семейното взаимодействие, очертани в релацията *‘индивид–семейство’*, в контекста на семейната интеракция и на тази база ясно да се дефинира характерът (*функционален–дисфункционален*) на семейни отношения при членовете на семейството в диадата *‘позиция–диспозиция’*, в контекста на семейната интеракция.

Като философска категория, терминът *‘концепт’* има латински произход (*в превод – схващане*). В научните изследвания е възприета доста широка употреба на това понятие, като най-често неговата интерпретация се означава в смисъла на *формулировка, умствен образ, обща мисъл*.

Системата е функционално цяло, изградено от отделни елементи, свързани и подредени в определен ред. Всяка част си взаимодейства с останалите за известен период от време по начин, че да съществува определена стабилност. В този контекст, изследователски ценен по своята качествена определеност за обективното дефиниране на семейната система е подходът, който диференцира присъщите на семейната констелация системообразуващи елементи и параметри. Именно, по този начин спецификата на семейството като социална организация (структура и съдържание) става познаваема.

Системният подход разглежда индивида като елемент от семейната система, т.е. – поведението на индивида не се разглежда отделно и независимо от обкръжението, а в тясна взаимовръзка с останалите членове на системата или – то се определя не само от качествата на самия индивид, но и от правилата на взаимодействие, за комуникация и от структурата на неговото семейство.

Модерното изследователско мислене допуска, че причините за *проблемите на децата в семейството имат не само линеарен характер* (обекта X влияе върху Y, но Y не влияе върху X), но са *породени от взаимното влияние на всички представители на семейната система* (обекта X влияе върху Y, но и Y влияе върху X), т. е. – налице е *кръгова зависимост*, където всички участници са включени в система и имат отношение към резултатите на нейното съществуване.

Като самостоятелна социална система семейството е *динамичен организъм*, който посредством междуличностното взаимодействие и взаимозависимост, организирани по кръгова обратна връзка легитимира и интегрира вътреродовите и родствените социални идентичности на всяка личност.

Основните концепти на семейството като система са (По Джон Брадшоу 2002, 42–65):

■ *Цялостност* – цялото е повече от сумата на своите съставляващи елементи и следователно, семейството като социална система се определя **от взаимодействието на неговите членове**, а не само от техния брой.

Когато членовете на семейството са заедно, *тяхното поведение зависи от качеството на техните взаимоотношения* и може да е различно от поведението, което имат извън семейството. Следователно, свойствата на семейството не са прост сбор на свойствата на нейните отделни членове.

■ *Обратна връзка* – обратната връзка е неотделима част от системата. Разработките на Гр. Бейтсън и Д. Джаксън доказват, че постъпването на информация в системата от външната или

вътрешната среда води до изменение на нейното (системата) състояние. Обратната връзка може да бъде двуполусна, а именно:

➤ **негативна** – ограничава промените, служи за укрепване на стабилността на системата, напр., когато единият родител е зает, другият прекарва повече време с децата;

➤ **позитивна** – когато напр., поведението на самостоятелност и автономност на детето се подкрепя и насърчава от родителите, те самите проявяват склонност да намаляват поведението си на контрол

Този концепт характеризира комуникацията между отделните компоненти на системата и носи цикличен, а не линеен характер. Идеята за *‘кръговата каузалност’* разглежда поведението на всеки семеен член чрез влиянието на поведението на другите семейни членове.

Човешките взаимоотношения се разглеждат като кръгови взаимоотношения (интеракции). Индивидите са както отговарящи на обратната връзка, така и пораждащи я, в отношенията със **‘значими други’**, с които си взаимодействат кръгово. Поради това, никога не може да се обвинява само единият, защото в семейството никой не е само **жертвата, героят или лошият**.

■ **Хомеостаз** – съществуването на семейната система изисква тя да разполага с относителна, но не пълна стабилност. Всяка семейна система формира свои специфични структури и правила за да поддържа реда, предсказуемостта и стабилността си. Тези структури и правила направляват потока от информация и комуникацията между отделните членове.

Този концепт разкрива стремежът на системата към възстановяване на стабилността и равновесието ѝ. Възстановяването на стабилността се осъществява най-често по механизма на *‘негативната обратна връзка’*, който възпрепятства всяко отклонение в системата, водещо до нейния разпад или унищожение.

‘Позитивната обратна връзка’ е внасяне в системата на информация, която поражда развиващо изменение в системата. От друга страна – анализираният тук концепт на семейството като система, детерминира една от най-важните негови функции, а именно *нормативна функция*. Включването на тази функция в процеса на социално партниране определя, че то – семейството е способно да се саморегулира чрез две тенденции:

1) към *изменение* на отношенията и взаимозависимостите в семейната организация;

2) към *относително съхранение* на стабилността в семейната организация.

За почти всяка здрава или социално зряла семейна система е характерен стремежът към състояние на *динамично равновесие* – комбинация от множество едновременно протичащи вътрешносемейни процеси. Едни от тях са свързани с растеж и развитие, т. е. – изменение (*морфогенеза*), а други – със стремеж към тяхното ограничаване, хомеостаз (*морфостаза*). По този начин системата се оказва вътрешно нестабилна, което е необходимо за съхранение на нейната жизнеспособност (Фримен 2002, 72). Семейната система никога не се намира в състояние на *абсолютно равновесие*. Стремежът на семейната система към поддържане на хомеостазата и съхраняване на стабилността чрез отстраняване на възникващите изменения по механизма на *‘отрицателната обратна връзка’* е важна предпоставка за *разбирането на причините за съпротивата на членовете на семейството за промяна на вътре-семейната комуникация*, в процеса на оказване на психологическа подкрепа на семейства в криза.

■ **Прогресивна диференциация** – като теоретичен конструкт, представата за вътрешното раздробяване на елементите в семейната система има практическа стойност за обяснението на връзката между събитията, протичащи в миналото и в настоящето на дадена семейна общност. А именно това е *“процес на развитие на системата като движение от състояние на цялостност и недиференцираност към състояние на висока диференцираност на нейните елементи, свързани един с друг чрез обратна връзка”* (Фримен 2002, 72).

Семейната система се развива и расте – под влиянието на средата или нуждите на своите членове. Отвън тя се влияе от факторите на средата, културата, общността (*голямата система*), а отвътре – от развитието (*изграждането на себеидентичност*) на отделните членове и от диференциране на техните взаимоотношения, като преминава през отделните стадии на своя жизнен

цикъл. Така тя от една страна оцелява, а от друга - осигурява променящите се във времето нужди на нейните членове.

■ *Еквифиналност* (Вацлавик, Бивин, Джаксон 2000, 128-130) – способността на системата да достигне едно и също крайно състояние при различните социални условия на нейното съществуване. Този принцип позволява да се получат изменения в семейната система като цяло, при работи и само с един член от семейството. Обсъжданият концепт обозначава, че семейната система е целенасочена. Именно той обслужва механизма на социална подкрепа на семейства в криза, доколкото помага да се разбере на какъв стадии от развитието в (*жизнения цикъл*) се намира семейството.

■ *Граници* – семейната система оцелява чрез изпълняването на многобройни и разнообразни функции. Кой, кога и как от представителите на семейството ще реализира дадена функция определя и **правилата** на семейството. Правилата, които всяко семейство изработва се наричат още **граници**. Границите са правилата, определящи кой и как участва във взаимодействието, *“кой и по какъв начин изпълнява семейните предписания – в определен аспект на семейния живот – в съпругеската, родителската и детската група”*¹.

С настъпване на промяна в потребностите на членовете на семейството, възниква необходимост от **изработване на нови правила, т.е. изменение на границите**. Но понякога съзнавано или не-съзнавано границите биват нарушавани.

Границите на системата *“отделят съставляващия я комплекс от взаимодействащи елементи, от елементите на външната среда. Задават нейните структурни рамки, за да се поддържа връзка между елементите на системата като едно цяло”* (Фримен, 2002, 61).

Освен границата, отделяща системата от обкръжаващата среда, всеки елемент вътре в семейната система също има свои граници.

Психологическото обяснение за границите на семейната система, позволява да се разбере функционирането на семейството – където *частните пространства* на всеки член, са очертани и същевременно вписани в общото семейното поле. *Разсъжденията и разпознаването на психологическите очертания на всеки елемент/член* от семейната система показват ясно:

- кои от членовете са доминиращи;
- кои са враждебни или потискащи другите;
- кои са конструктивно ориентирани към семейната комуникация.

От друга страна – *външните граници на системата са лимитираното пространство на семейството*, което разкрива и защитава неговата идентичност. Те определят *степенята на откритост на семейната система (енерго-информационен обмен вътре в системата и между нея и обкръжаващата среда)*.

Границите на семейната система се характеризират с определена *пропускливост*. Те пропускат определена информация в определена посока. Чрез проницаемостта на границите в известна степен, семейната система може да *расте и да се развива*. Валидна е следната закономерност, а именно: *колкото по-закрита/затворена е семейната система за постъпване и използване на нова информация, толкова по-малко са реалните ресурси за удовлетворяване на нейните постоянно растящи нужди*.

Външните граници са с различна гъвкавост и проницаемост при различните семейства и изразяват следните **диспозиции** в семейната система:

➤ Когато границите са *ригидни* (правилата се спазват на всяка цена и във всяка ситуация), това затруднява адаптацията на членовете на семейството към нови ситуации, изискващи промени в правилата, особено когато те са свързани с изисквания за по-интензивна емоционална подкрепа. *Представителите на такива семейства демонстрират сила и независимост, но всъщност те са изключително зависими, поради неспособността да поискат и получат помощ от роднини и близки*. Основното чувство, което преживяват е чувството на самота. Напр., дори и да

¹ Системная семейная психотерапия, Под ред. Э.Г. Эйдемиллера, СПб., 2002, с.36

плаче с часове през нощта на едногодишно дете не се дава мляко или вода, нито му се позволява да се премести от креватчето (*ригидна родителска граница*).

➤ При висока *проницаемост до свръхпроницаемост*, границите стават *дифузни (размити)*, а отношенията между членовете на семейството се определят като силно *замесени/вплетени*. Това води до излишен достъп на членове на една подсистема в друга подсистема на семейството. Всички са в много зависими отношения помежду си. Това априори им дава правото и желанието да участват в решаването на всички задачи и проблеми, като се чувстват персонално ангажирани и засегнати. В такива семейства семейният климат е наситен с много емоции, но с твърд контрол. *Неяснотата на границите не позволява на отделният индивид да посрещне съответно нуждите си от самостоятелност*. Например на дете от семейството предстои избор на продължаване на образованието в горен курс на училище. Цялото семейство се събира на “съвет” и до решение се стига след гласуване на отделните алтернативи, независимо от изразеното желание на младежа. Отношенията между членовете на семейството са дотолкова *преплетени/обвързани*, че резултат в загуба на автономност, т. е. – никой от фамилията не поема отговорност за своите постъпки.

➤ *Непроницаемите* граници ограничават възможността за връзка и контактуване, както вътре в семейните подсистеми, така и с извън семейното обкръжение. Членовете на семейството представляват група автономни индивиди, малко общуващи по между си. Тяхната автономност се съчетава с липса на взаимна подкрепа. *Проблемите* се решават самостоятелно от всеки член на семейството.

➤ *Ясно определени граници (транзакционни патерни)* са присъщи и на *подсистемите в семейната структура*. Те разкриват моделите на взаимодействие между индивидите от различните подсистеми. Тези модели на вътре-семејна интеракция са толкова привични, че често членовете на семейството са склонни да игнорират, т.е. да не разглеждат алтернативни варианти за вземане на решение и за действие в дадена ситуация.

При добре функциониращите семейства границите на съпружеската подсистема са гъвкави и се определят от начина, по който родителите реагират на опита на детето да прекъсне тяхното взаимодействие. *Правилата и границите се намират в баланса на устойчивост и гъвкавост*. Това увеличава ресурса им за успешна адаптация към промените.

От друга страна – в семейства, в които *правилата са неясни*, ефективността на определена подсистема от семейната структура ще бъде затруднена.

Така например, ако майката на четиригодишно дете настоява пред съпруга/партньора си, то да спи на спалнята при нея, а бащата съответно – на леглото в детската стая, се нарушават граници в съпружеската подсистема, по отношение на правилото “*съпружеска интимност*”, за сметка на ненужното доминиране и разширяване границите на родителската подсистема, имайки пред вид възрастта на детето.

Изследванията доказват, че *разединените семейства са с непроницаеми, ригидни граници* между подсистемите, респективно с *дисфункционално взаимодействие на семейната система като цяло*.

Зачитането на семейните граници от всички членове на семейството изразява степента на неговата **кохезия**, т. е. - степента на взаимна зависимост и сплотеност между семейните членове (*Кой с кого е по-близък?*).

Задълбоченото вникване в последното обобщение изисква три уточнения:

ПЪРВО: Членовете на семейството могат и да не живеят под един покрив, понякога да се намират дори на стотици километри и при това да съставляват един ‘*жив организъм*’.

ВТОРО: Някой, който не е член на семейството, но оказва силно влияние върху него, фактически се включва в неговите граници. Следователно при анализът на границите трябва да се вземат под внимание и всички ‘*значими други*’ лица, включени в границите на семейството.

ТРЕТО: Като психологически концепт границите имат отношение и към *начините на психологическа намеса* в семейството. Като установява контакт със семейството семейният консултант също встъпва в определени отношения с неговите членове, т. е. – *става част от семейната*

система (Фримен 2002, 62-65). Така, той се стреми да ѝ повлияе, че да направи границите по-открити за постъпване на нова информация и за попълване на нейните ресурси.

Поради развитието на семейната система, с времето границите се изменят.

■ *Йерархия в семейната системата* – семейната структура се характеризира с различни нива на власт или йерархична организация. Това означава, че членовете на семейството разполагат с различно влияние при вземането на определени решения. В семейната система *“властта отразява способността на индивида или подсистемата да изпълнява своите функции”* (Браун, Кристенсен 2001, 76). Това свойство не е вътре-личностна характеристика, а е присъща на отношенията в семейството.

Йерархична организация се упражнява и вътре в отделните от подсистеми на семейната система. Те изпълняват различни функции и се намират на различно ниво в йерархията – разполагат с различна власт. Тази характеристика се отнася и взаимодействието между отделните подсистеми.

Проблемите, свързани с разделението на властта произтичат от функциите на системата (напр., родителство). Родителите, обикновено носят отговорност за децата и следователно притежават пълна власт в нуклеарното семейство. Съблюдавайки *правилата* (границите), детето позволява на родителите да заемат по-високо място в семейната йерархия и *“здравословно”* да ползват инструментите на властта. И обратно, отказът да съблюдава правилата, дава на детето възможност да завземе властта.

В *нормално функциониращите семейства* членовете се придържат към общо приетите правила и норми на разделение на властта, а в *дисфункционалните* – тези правила и норми често се нарушават.

Например, в едно семейство, което се определя като *“патриархално”*, 14-годишният син рязко понижава успеха си в училище. Разтревожена, майката провежда дълги разговори с него с цел да го мотивира отново за учене. Резултатът от нейната намеса обаче е нулев. Това принуждава майката да разкрие училищния проблем на сина пред бащата. Бащата по принцип е заявил – че възпитанието на детето е задължение на майката, но когато е необходимо и той ще изразява *“тежката”* си дума. Разбирайки за проблема на сина си бащата се разгневява. Действа от позиция на *“силата”*, ядосва се, като поставя редица санкции (наказания и ограничения) на младежа. Строгите мерки, разнежват майката и тя започва спор с бащата относно ефикасността им. Логично следствие от такова противопоставяне на родителските мнения е *разединяването на родителската подсистема, а намирането на изход от проблемната ситуация блокирано*. Учебните постижения на синът продължават да са слаби. Оказва се, че синът е в състояние да повлияе негативно опитите за възпитателна ефективност на родителите си. Тази ситуация води до *обърнатата йерархия*, т. е. – *властта в семейството е в детето, родителите са детронирани, като управляваща подсистема*.

Качествата и последиците от нарушенията в йерархичната семейна структура се демонстрират с най-голяма сила при вътре-семейни *коалиции*. *Коалициите* са обединение на двама членове на семейството срещу трети.

Например, в непълно семейство (самотна майка), бабата заедно с шестнадесетгодишния си внук оспорва решението на майката да стабилизира интимната си връзка с партньор на основата на *„семейни начала“*.

Различават се следните видове коалиции:

➤ *коалиция от представители на две поколения* – единият родител прекомерно покровителства детето и ограничава максимално емоционалното и социално контактуване на детето с другия родител;

➤ *коалиция от три поколения* – съюз между един прародител, майката и детето. Майчината *“некомпетентност”* се поддържа за сметка на това, че съвместно живеещата със семейството баба, продължава да се отнася към майката като към дъщеря;

➤ *междупоколенческа коалиция между родителя и детето-родител*. Тя често отслабва властта на родителя по отношение на другите деца в семейството.

За семейства, в които съществуват повече от две дисфункционални йерархични структури, вероятността от патологични проявления в личността на детето многократно се увеличава.

Неудовлетвореността от съществуващото разделение на властта е тясно свързана с проблемите на границите. Особено важна е ясната граница между различните поколения в семейството, както и това конфликтите да бъдат решавани в рамките на подсистемата, в която възникват.

Например, би било добре, дори е препоръчително – конфликтите в съпругеската субсистема да бъдат решавани от съпрузите, а не да се пренасят в родителската субсистема, още по нежелателно е да допускат въвличането на децата в тях или на прародителите.

Дисфункционалното разпределение на властта в семейството води до още един сериозен проблем – нарушава се способността на отделните семейни членове да реализират собствения си потенциал на развитие.

■ *Модели (патерни) на взаимодействие.* Както неведнъж се подчерта, семейната система функционира на много структурни нива. Тя си създава определени *правила на стереотипно поведение*, които регулират нейното функциониране за удовлетворяване потребностите (понякога противоречиви) на семейните членове. *Правилата се реализират чрез характерни за всяко едно семейство модели (патерни).* Изработването на стереотипи за удовлетворяване на едни или други потребности, опростява процеса на вземане на решения. С появата на нови потребности вътре в семейната система се променят и задачите за развитие на семейната система. Това изисква и промяна в структурата на нейната саморегулация, т. е. – *промяна на патерните* (стереотипно-повтарящите се действия на реагиране на стимули от средата).

Теркелсен (Браун, Кристенсен 2001, 71–74) нарича неголемите изменения, свързани с адаптацията в процеса на развитие на семейството и не-засягащи цялостността на структурата на системата, *изменения от първи порядък*. Макар и да е налице тогава съпругеският конфликт е по-слаб по интензитет и честота. Дори и да остава неразрешен конфликтът не възпрепятства функционирането на семейството и то при отсъствието на силни стресори може да продължи да поддържа динамичното си равновесие.

При изменение на семейната ситуация, структурата, която е функционирала удовлетворително на един етап от развитието на семейната система може да се окаже несъстоятелна на друг етап, т. е. – *налага се изменение от втори порядък*.

Така например при раждането на дете в семейството:

- *жената става майка;*
- *мъжът – баща;*
- *майката на жената – баба.*

Техните нови роли предявяват нови изисквания към поведението им и към междуличностните очаквания.

На *когнитивно равнище*, всички членове на това семейство изпитват потребности, основани на норми, усвоени в тяхното родителско семейство и приети в тяхната култура. Именно тези потребности изразяват едни или други нагласи и стереотипи на поведение за съответната родителска роля. Ако обаче, потребностите на членовете на семейството по отношение раждането, отглеждането и възпитанието на детето са в опозиция, то – отново функционирането на семейната система е под заплахата да преживява период на тревога и напрежение, в опитите да построи по нов начин своите отношения, за да удовлетвори нарасналите и излизащи извън обичайните стереотипи потребности на семейството като цяло.

Изменението от втори порядък (Браун, Кристенсен 2001, 76) предполага трансформация не само на операционално, но и на структурно ниво. Това е изменение на структурата и на функционирането на системата, включващо присъщия й начин на поддържане на собствената стабилност. Преустройването на семейната система и търсенето на нови варианти (във връзка с новите потребности) изисква време.

Заклучение

Извеждането на психологичните концепти на семейната система не е 'езикова игра', а опит да се презентира с още по-голяма убедителност твърдението, че оказването на психологическа подкрепа на деца и подрастващи (*лица до 18 г. възраст*) е всъщност *психологическа работа със семейството*, чийто представителство са родителите. Намирането на точната насока за превенция или преодоляване на проблемите на детето изисква търсене и намиране на отговори, относно евентуалната *дисхармония (патология)* във функционирането на семейната система или на родителската двойка.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Брадшоу, Дж. (2002). *Тайните на семейството*. София: Серия „Познай себе си“, издателство КИБЕА // Bradshou, Dzh. (2002). *Taynite na semeystvoto*. Sofiya: Seriya „Poznay sebe si“, izdatelstvo KIBEA

Браун, Дж., Д. Кристенсен (2001). *Теория и практика семейной психотерапии*. Москва: СПб Питер, Серия „Золотой фонд психотерапии“ // Braun, Dzh., D. Kristensen (2001). *Teoriya i praktika semeynoy psihoterapii*. Moskva: SPb Piter, Seriya „Zolotoy fond psihoterapii“

Вацлавик, П., Дж. Бивин, Д. Джаксон, (2000). *Прагматика человеческих коммуникаций*. Москва: М.: Изд-во ЭКСМО Пресс, Серия „Психология. XX век“ // Vatslavik, P., Dzh. Bivin, D. Dzhakson, (2000). *Pragmatika chelovecheskih kommunikatsiy*. Moskva: M.: Izd-vo KSMO Press, Seriya „Psihologiya. XX vek“

Системная семейная психотерапия, Под ред. Эйдемиллер, Э.Г. (2002). Издателство СПб: Питер, Серия „Практикум по психотерапии“ // Sistemnaya semeynaya psihoterapiya, Pod red. ydemiller, .G. (2002). *Izdatelstvo SPb: Piter, Seriya „Praktikum po psihoterapii“*

Фримен, Д. (2002). *Техники семейной психотерапии*. Издателство СПб: Питер, Серия „Практикум по психотерапии“ // Frimen, D. (2002). *Tehniki semeynoy psihoterapii*. Izdatelstvo SPb: Piter, Seriya „Praktikum po psihoterapii“